

Holzer, Jerzy

Niemcy 1924-1929 : stabilizacja polityczna czy prolog kryzysu politycznego

---

Przegląd Historyczny 57/2, 251-267

1966

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych, tworzonej przez Muzeum Historii Polski w Warszawie w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został opracowany do udostępnienia w Internecie dzięki wsparciu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach dofinansowania działalności upowszechniającej naukę.

Niemcy 1924—1929. Stabilizacja polityczna czy prolog kryzysu politycznego?

Nad świadomością badacza dziejów Niemiec Weimarskich ciąży podział na okresy także w dziejach politycznych wyznaczany cezurami gospodarczymi. W tak zarysowanym obrazie należą lata 1924—1929 do okresu pogłębiającej się stabilizacji. Stabilizacja ta ulec miała załamaniu wraz z wybuchem kryzysu gospodarczego 1929 r. Niewątpliwie spokój panujący w niemieckim życiu politycznym, po wielkich starciach 1923 r., a przed burzliwym narastaniem ruchu hitlerowskiego i przeniesieniem walki politycznej na ulice w latach kryzysu, skłania ku takiemu przekonaniu.

Prawicowy ekstremizm i NSDAP. Ostatnie przed wybuchem wielkiego kryzysu wybory do Reichstagu rozpatrywane są częstoć jako charakterystyczny przejaw poczucia stabilizacji politycznej, tak rychło potem naruszonej. Świadczyć ma o tym również trwający nadal spadek wpływów NSDAP. Tak więc, jeśli w wyborach do Reichstagu 4 maja 1924 otrzymała ona 6,6% głosów, a 7 grudnia 1924 3,0% głosów, to 20 maja 1928 głosować miało na nią zaledwie 2,6% wyborców¹.

Jednakże już w takim zestawieniu kryje się nieporozumienie. NSDAP powstała jako jedna z wielu ekstremistycznych prawicowych organizacji tak zwanego Völkische Bewegung i swój zasięg działalności ograniczała początkowo do Bawarii. W obu wyborach 1924 NSDAP występowała zablokowana z innymi prawicowymi grupami ekstremistycznymi, przede wszystkim z północno-niemiecką Deutschvölkische Freiheitspartei (w maju 1924 r. pod nazwą Vereinigte Listen der Deutschvölkischen Freiheitspartei und der Nationalsozialistischen Deutschen Arbeitspartei, w grudniu 1924 r. pod nazwą Nationalsozialistische Freiheitsbewegung)². Po rekonstrukcji i rozbudowie organizacyjnej wystąpiła NSDAP w 1928 r. samodzielnie. Odrębną listę wystawiły pod nazwą Völkischnationaler Block inne grupy wywodzące się z Völkische Bewegung³. Wraz z tymi grupami zgromadziła NSDAP już 20 maja 1928 3,5% głosów.

¹ Tak podaje np. A. Milatz, *Wähler und Wahlen in der Weimarer Republik*, Bonn 1965, s. 122 oraz R. Heberle, *Landbevölkerung und Nationalsozialismus. Eine soziologische Untersuchung der politischen Meinungsbildung in Schleswig-Holstein 1918—1932*, Stuttgart 1963, s. 30, 35. Natomiast trafnie ocenia znaczenie wyborów 1928 r. w rozwoju NSDAP C. Mierendorff, *Gesicht und Charakter der nationalsozialistischen Bewegung*, „Die Gesellschaft” t. VI, 1930, nr 7, s. 489 nn.

² Por. *Die Wahlen zum Reichstag am 4. Mai 1924 und am 7. Dezember 1924 (Zweite und dritte Wahlperiode)*, *Statistik des Deutschen Reiches* t. 315, Berlin 1925.

³ Por. *Die Wahlen zum Reichstag am 20. Mai 1928 (Vierte Wahlperiode)*, *Statistik des Deutschen Reiches* t. 372, Berlin 1930—1931.

Prawicowy ekstremizm w wyborach do Reichstagu
1924 i 1928*

Okręg wyborczy	Z ważnych głosów przypadło w odsetkach w wyborach			
	7.XII.1924	20.V.1928		
	NSDAP i Völkische	NSDAP	Völkische	Razem
1. Ostpreussen	6,2	0,8	4,0	4,8
2. Berlin	1,6	1,4	0,6	2,0
3. Potsdam II	2,9	1,8	1,3	3,1
4. Potsdam I	2,8	1,6	1,6	3,2
5. Frankfurt/O.	3,2	1,0	1,4	2,4
6. Pommern	4,2	1,5	1,5	3,0
7. Breslau	1,4	1,0	0,4	1,4
8. Liegnitz	1,5	1,2	0,4	1,6
9. Oppeln	1,5	1,0	0,1	1,1
10. Magdeburg	3,0	1,7	2,4	4,1
11. Merseburg	4,3	2,7	1,6	4,3
12. Thüringen	5,4	3,7	0,7	4,4
13. Schleswig-Holstein	2,7	4,0	1,1	5,1
14. Weser-Ems	4,8	5,2	2,4	7,6
15. Osthannover	4,4	2,6	3,1	5,7
16. Südhannover-Braunschweig	3,4	4,4	0,5	4,9
17. Westfalen-Nord	1,3	1,0	0,5	1,5
18. Westfalen-Süd	1,1	1,6	0,2	1,8
19. Hessen-Nassau	2,5	3,6	0,5	4,1
20. Köln-Aachen	0,6	1,1	0,2	1,3
21. Koblenz-Trier	—	2,1	0,1	2,2
22. Düsseldorf-Ost	1,6	1,8	0,4	2,2
23. Düsseldorf-West	0,9	1,2	0,4	1,6
24. Oberbayern-Schwaben	4,8	6,2	0,2	6,4
25. Niederbayern	3,0	3,5	0,1	3,6
26. Franken	7,5	8,1	0,8	8,9
27. Pfalz	1,9	5,6	0,1	5,7
28. Dresden-Bautzen	1,5	1,8	0,2	2,0
29. Leipzig	1,8	1,9	0,3	2,2
30. Chemnitz-Zwickau	4,2	4,3	0,2	4,5
31. Württemberg	2,1	1,9	0,2	2,1
32. Baden	1,9	2,9	0,4	3,3
33. Hessen-Darmstadt	1,3	1,9	0,1	2,0
34. Hamburg	2,3	2,6	0,3	2,9
35. Mecklenburg	11,9	2,0	4,1	6,1

* Por. *Die Wahlen zum Reichstag...* t. 315/IV, s. 425 i t. 372/III, s. 4-5.

Istota problemu nie na tym jednak oczywiście polega. Klęska prawicowych tendencji ekstremistycznych na przełomie lat 1923 i 1924 oddziaływała już zapewne na wynik wyborów w maju 1924 r. Wyniki wyborów 7 grudnia 1924 były wyrazem pogłębiania się klęski, lecz ani

7 grudnia 1924, ani — jak była już mowa — 20 maja 1928 nie są datami wyznaczającymi szczyt kryzysu w prawicowym ekstremizmie niemieckim. Szczyt ten osiągnięty być musiał między 7 grudnia 1924 a 20 maja 1928.

Oczywiście przebieg kryzysu niemieckiej prawicy ekstremistycznej nie był na obszarze całego kraju jednakowy (por. tab. 1). Tak więc w sześciu okręgach wyborczych prawica ekstremistyczna wyszła z wyborów osłabiona, w dalszych trzech zachowała ten sam stan. W pozostałych 26 okręgach wyszła z wyborów wzmocniona, w tym w dziesięciu okręgach, proporcjonalnie do liczby głosujących, więcej niż o połowę. Jednocześnie nastąpiły charakterystyczne przesunięcia terytorialne. Występuje to wyraźnie przy porównaniu sześciu najsilniejszych okręgów wyborczych w obu wyborach:

1924 — 1. Mecklenburg	1928 — 1. Franken
2. Franken	2. Weser-Ems
3. Ostpreussen	3. Oberbayern-Schwaben
4. Thüringen	4. Mecklenburg
5/6. Weser-Ems	5/6. Osthannover
Oberbayern-Schwaben	Pfalz

Rzuca się przede wszystkim w oczy fakt, że aż trzy okręgi spośród sześciu najsilniejszych w 1924 r. należą do tych, które w 1928 r. wyszły z wyborów osłabione. Wskazuje to na załamanie północno-niemieckich prawicowych grup ekstremistycznych, utratę przez nie większości zwolenników, których częściowo tylko w regionach najsilniejszej odrębnej tradycji prawicowej zdołała przejść NSDAP. Pewnemu rozszerzeniu zasięgu wpływów NSDAP w tradycyjnym jej bawarskim ośrodku działalności towarzyszy wytworzenie nowego centrum NSDAP w Niemczech północno-zachodnich (Weser-Ems, Schleswig-Holstein, Südhannover-Braunschweig i jeszcze częściowo znajdujący się pod wpływami innych grup prawicowy ekstremizm w Osthannover). Jednakże w całych zachodnich Niemczech nastąpiło wzmocnienie prawicowego ekstremizmu, szczególnie zaś silnie w tych okręgach wyborczych, w których stosunkowo licznie występowała ludność rolnicza (z dziesięciu okręgów, w których nastąpił najsilniejszy wzrost wpływów prawicowego ekstremizmu, wszystkich położonych w zachodnich Niemczech, w siedmiu ludność rolnicza stanowiła znacznie większą część ogółu ludności niż przeciętnie w Niemczech i oczywiście o wiele większą niż przeciętnie w zachodnich Niemczech). Były to klasyczne regiony wysoce wyspecjalizowanej gospodarki chłopskiej — w przeciwieństwie do rolniczych obszarów wschodnich Niemiec z wysokim udziałem wielkiej junkierskiej gospodarki rolnej.

Aby zdać sobie jednak sprawę z procesów rozwojowych prawicowego ekstremizmu i szczególnie NSDAP wziąć należy pod uwagę także rozwój sytuacji między kolejnymi wyborami do Reichstagu. Pewne światło rzucają tu wyniki wyborów do parlamentów krajowych (Landtagów i Bürgerschaftów) w latach 1925—1928⁴. W 1925 r. odbyły się wybory do Landtagów: w Lippe — 18 stycznia, w Oldenburgu — 24

⁴ Die deutschen Wahlen. Eine Übersicht über die Ergebnisse der Reichstagswahlen seit 1919 sowie der Wahlen zu sämtlichen deutschen Landtagen seit 1926, die Zusammensetzung der Reichsregierungen und der wichtigsten Landesregierungen sowie die hauptsächlichsten wahlrechtliche Bestimmungen, Leipzig 1932.

maja, w Badeni — 25 października. Nie uwzględniam tu, jak i w latach następnych, wyborów, przy których prawica ekstremistyczna występowała w bloku wyborczym z innymi partiami (tab. 2). W 1926 r. odbyły się wybory do Landtagów w Meklemburgii-Schwerin — 6 czerwca i Saksonii — 31 października (tab. 3). W 1927 r. odbyły się wybory do Landtagów w Turyngii — 30 stycznia, Meklemburgii-Schwerin — 22 maja, Meklemburgii-Strelitz — 3 lipca, Brunzswiku — 27 listopada oraz wybory do Bürgerchaft Hamburga — 9 października (tab. 4) Wreszcie przed

Tabela 2

Prawicowy ekstremizm w wyborach krajowych 1925 r.

Kraj	Z ważnych głosów przypadło w odsetkach prawicy ekstremistycznej		
	7.XII.1924	1925	20.V.1928
Lippe	3,2	0,8	2,4*
Oldenburg	3,9	2,5	10,0**
Badenia	2,3	1,2	3,3

* W tym szacunkowo Völkische 0,3.

** W tym szacunkowo Völkische 1,8.

Tabela 3

Prawicowy ekstremizm w wyborach krajowych 1926 r.

Kraj	Z ważnych głosów przypadło w odsetkach prawicy ekstremistycznej		
	7.XII.1924	1926	20.V.1928
Meklemburgia-Schwerin	13,9	9,4	6,8*
Saksonia	2,5	1,6	2,9

* W tym szacunkowo Völkische 4,5.

Tabela 4

Prawicowy ekstremizm w wyborach krajowych 1927 r.

Kraj	Z ważnych głosów przypadło w odsetkach prawicy ekstremistycznej		
	7.XII.1924	1927	20.V.1928
Turyngia	5,4	4,6	4,4*
Meklemburgia-Schwerin	13,9	7,5	6,8**
Meklemburgia-Strelitz	10,6	5,0	6,5***
Hamburg	2,3	1,5****	2,9
Brunzwik	4,1	3,7	7,3*****

* W tym szacunkowo Völkische 0,7.

** W tym szacunkowo Völkische 4,5.

*** W tym szacunkowo Völkische 5,7.

**** Na podstawie tabeli-zalącznika w: W. Jochmann, *Nationalsozialismus und Revolution.*

Ursprung und Geschichte der NSDAP in Hamburg 1922-1933. Dokumente, Frankfurt/M., 1963.

***** W tym szacunkowo Völkische 0,4.

wyborami do Reichstagu odbyły się w 1928 r. wybory do Bürgerschaft Hamburga — 19 lutego i do Landtagu Meklemburgii-Strelitz — 29 stycznia (tab. 5).

Nasuwa się oczywiście pytanie, jak dalece — ze względu na frekwencję wyborczą — porównywalne są wyniki wyborów do Reichstagu i do parlamentów krajowych (zob. tab. 6).

Tabela 5

Prawicowy ekstremizm w wyborach krajowych 1928 r.

Kraj	Z ważnych głosów przypadło w odsetkach prawicy ekstremistycznej		
	7.XII.1924	1928	20.V.1928
Meklemburgia-Strelitz	10,6	3,8	6,5*
Hamburg	2,3	2,2	2,9

* W tym szacunkowo Völkische 5,7.

Tabela 6

Frekwencja wyborcza w wyborach 1924—1928

Kraj	Frekwencja wyborcza w odsetkach w wyborach krajowych		
	7.XII.1924	1928	20.V.1928
Lippe	83,1	94,5	79,7
Oldenburg	74,6	55,0	71,0
Badenia	71,0	54,2	61,7
Meklemburgia-Schwerin	80,6	69,6	77,3
		76,3	
Saksonia	83,3	71,1	79,9
Turyngia	82,3	78,3	77,3
Meklemburgia-Strelitz	81,4	69,0	74,1
		69,7	
Hamburg	76,2	75,2	79,4
		79,0	
Brunszwik	85,8	83,1	83,9

W świetle danych zestawionych w tabeli 6 nie wydaje się, aby na frekwencję wyborczą zasadniczo wpływał fakt odmiennego charakteru wybieranego parlamentu. Sądzić należałoby raczej, iż od 1925 r. następuje silny spadek zainteresowania wyborczego. Już jednak od początku 1927 r. następuje ponowny wzrost frekwencji wyborczej do poziomu niewiele ustępującego lub nawet przewyższającego poziom frekwencji wyborczej 20 maja 1928. Porównawczo stwierdzić można, że w 1929 r. frekwencja wyborcza w wyborach krajowych nieznacznie ustępowała frekwencji w wyborach 20 maja 1928.

Prawica ekstremistyczna uzyskała 20 maja 1928 wszędzie, poza Meklemburgią-Schwerinem i Turyngią, wzmocnienie w porównaniu z wyborami krajowymi. Trudno byłoby jednak na tej podstawie wyznaczyć

szczyt kryzysu w ekstremistycznym ruchu prawicowym. Lokalnie oświetlają sytuację powtarzające się wybory krajowe w trzech krajach. W Meklemburgii-Schwerinie kryzys rozwija się poprzez wybory krajowe aż do 20 maja 1928. W Meklemburgii-Strelitz szczyt kryzysu przypada na wybory krajowe 29 stycznia, po czym 20 maja 1928 zaznacza się ponowne wzmocnienie ruchu, zresztą jeszcze przeważnie poza NSDAP. Wreszcie w Hamburgu przełom następuje między 9 października 1927 i 19 lutego 1928.

Aby uwidocznic kierunek rozwojowy wziąć jednak trzeba pod uwagę także wyniki wyborów krajowych w 1929 r. Takie wybory do Landtagów odbyły się w Lippe — 6 stycznia, w Saksonii — 12 maja, w Meklemburgii-Schwerin — 23 czerwca, w Badenii — 10 października, w Turyngii — 8 grudnia oraz do Bürgerschaft Lubeki — 1 listopada. Niestety, nie dysponując danymi dotyczącymi wyników wyborczych pozostałych (poza NSDAP) prawicowych grup ekstremistycznych. Sądzić jednak należy, że poza Meklemburgią-Schwerinem nie odgrywały już one większej roli.

Tabela 7

Prawicowy ekstremizm w wyborach krajowych 1929 r.

Kraj	Z ważnych głosów przypadło w odsetkach		
	20.V.1928		1929
	prawicy ekstremistycznej*	w tym NSDAP	NSDAP
Lippe	2,4	2,1	3,3
Saksonia	2,9	2,7	5,0
Meklemburgia-Schwerin	6,8	2,3	4,0
Badenia	3,3	2,9	7,0
Lubeka	3,1	1,7	8,1
Turyngia	4,4	3,7	11,3

* Poza Badenią i Saksonią dane dla Völkische szacunkowe.

Jedynie w Meklemburgii-Schwerinie wzrost wpływów NSDAP mógł w istotnej mierze wynikać z przyciągnięcia dawnych zwolenników innych grup prawicy ekstremistycznej. We wszystkich pozostałych wypadkach osiągnęła NSDAP poziom znacznie wyższy niż uprzednio prawica ekstremistyczna w całości. Jak była już mowa wcześniej frekwencja wyborcza nieznacznie tylko ustępowała frekwencji 20 maja 1928, a w Lubecce nieznacznie ją przewyższała.

Na uwagę zasługują także wyniki wyborów komunalnych w listopadzie 1929 r.⁵ Brak niestety danych o frekwencji wyborczej, jednakże wyniki wyborów komunalnych niewątpliwie dobitnie określają kierunek, a w przybliżeniu i tempo rozwoju NSDAP w Niemczech. Szczególnie istotne przy tym, iż wyniki obrazują rozwój NSDAP w wielkich mia-

⁵ Por. C. Mierendorff, op. cit., s. 489 nn. Warto dodać, że 23 czerwca 1929 NSDAP otrzymała absolutną większość w wyborach komunalnych w Coburgu (20 maja 1928 — 24,7%). Por. W. S c h w a r z, *Die NSDAP als Wählermassenbewegung der ersten deutschen Republik. Eine statistisch-historische Untersuchung*, maszynopis w Institut für Zeitgeschichte w Monachium. Także K. S c h m a l z, *Nationalsozialisten ringen um Braunschweig*, Berlin—Hamburg 1934, s. 93—94.

stach, gdy skądinąd wiadomo o szybkim rozwoju NSDAP na wsi, zwłaszcza w zachodnich Niemczech. Wydaje się, że w stosunku do wąskiej bazy wyjściowej narastanie ruchu w ciągu całego 1929 r. ma charakter lawinowy. Dla poszczególnych terenów potwierdzają to także przeprowadzone badania (Szlazwigo-Holsztyn⁶, Brunszwik⁷) oraz opinie współczesnych publicystów politycznych, zarówno z kręgu NSDAP, jak i jej przeciwników⁸.

Tabela 8

NSDAP w wyborach komunalnych 1929 r.

Miasto	Z ważnych głosów przypadło w odsetkach NSDAP	
	20.V.1928	XI.1929
Altona	2,6	5,8
Berlin	1,4	5,8
Chemnitz	3,2	7,2
Darmstadt	3,0	10,4
Drezno	2,3	4,7
Frankfurt/M.	4,5	10,0
Halle	2,5	6,3
Hannover	2,3	4,9
Kilonia	2,0	4,0
Kolonia	1,6	4,6
Królewiec	1,4	5,7
Lipsk	2,3	4,2
Norymberga	10,6	15,6
Szczecin	1,2	3,4
Wrocław	0,9	3,2

Nie dysponuję danymi dotyczącymi względnego udziału NSDAP w wyborach komunalnych w Saksonii w listopadzie 1929 r., jedynie znana mi jest bezwzględna liczba głosów, jakie otrzymała ta partia⁹. Tylko dla trzech miast — Chemnitz, Drezna i Lipska można w przybliżeniu obliczyć, jaki odsetek uprawnionych do głosowania złożył w wyborach ważne głosy, aby w ten sposób uzyskać pojęcie o frekwencji wyborczej. Była ona w Dreźnie w porównaniu z wyborami 20 maja 1928 nieco niższa (odsetek ważnych głosów w stosunku do uprawnionych do głosowania spadł z 77,6 do 75,5), w Chemnitz (75,8 — 77,2) i w Lipsku (81,8 — 83,0)

⁶ Por. G. Stoltenberg, *Politische Strömungen im schleswig-holsteinischen Landvolk 1918—1933. Ein Beitrag zur politischen Meinungsbildung in der Weimarer Republik*, Düsseldorf 1962, s. 145—146.

⁷ U. Schelm-Spangeberg, *Die Deutsche Volkspartei im Lande Braunschweig, Gründung, Entwicklung, soziologische Struktur, politische Arbeit*, Braunschweig 1964, s. 115 nn.

⁸ Por. hitlerowski publicysta K. Fierler, *Gemeindewahlen und Wirtschaftspartei, Mitteilungsblatt der Nationalsozialisten in den Parlamenten und gemeindlichen Vertretungskörpern* t. II, 1928—1929, s. 153—158 oraz publicysta socjaldemokratyczny C. Mierendorff, op. cit., s. 489 nn.

⁹ Fritsch, *Sachsen. Gemeindevahl 1929, Mitteilungsblatt der Nationalsozialisten in den Parlamenten und gemeindlichen Vertretungskörpern* t. II, 1928—1929, s. 299—301.

nico wyższa. Czy daje się ową w przybliżeniu podobną frekwencję uogólnić także dla mniejszych gmin, nie wiadomo.

Mimo jednak wszystkie zastrzeżenia interesujący jest już fakt, że liczba głosów na NSDAP w 67 gminach, dla których dysponują danymi porównawczymi, wzrosła od 20 maja 1928 do listopada 1929 r. z 50 806 do 105 726. Od wyborów do Landtagu 12 maja 1929 w 61 gminach, dla których dysponują danymi, liczba głosów na NSDAP wzrosła z 79 492 do 100 971.

W tym kontekście szczególnie istotne jest wyzwolenie się badacza z narzuconego przez znajomość późniejszych wydarzeń schematu. Kryzys lat 1929—1933 był największą w dziejach kapitalizmu katastrofą gospodarczą. Ale kryzys ten ujawnił się dopiero w końcu 1929 r. Indeks produkcji przemysłowej w Niemczech wykazuje punkt szczytowy w drugim kwartale 1929 r., w trzecim kwartale notuje się spadek, jednakże jeszcze w czwartym kwartale produkcja przemysłowa była wyższa niż w analogicznym okresie 1926 i 1928 r., choć niższa niż w 1927 r.¹⁰ Bezrobocie wzrosło niezwykle silnie w związku z wyjątkowo ostrą zimą 1928/1929, ale latem 1929 r. nieznacznie tylko wzrosło w porównaniu z analogicznym okresem 1928 r. Jesienią nastąpił wzrost bezrobocia, przekraczający normę wahań sezonowych, ale dopiero grudzień 1929 r. był pierwszym miesiącem, w którym poziom bezrobocia był wyższy niż w analogicznych okresach wszystkich lat od 1924 r. do 1928 r. Jednak rozwój gospodarczy Niemiec w latach 1924—1929 obfitował w ogóle w wahania poziomu bezrobocia, nie tylko sezonowe, lecz — jak w 1926 r. — wynikające z przejściowej depresji gospodarczej¹¹. Dopiero dalsze badania mogłyby wyjaśnić, kiedy narodziło się w szerokich rzeszach ludności Niemiec przekonanie, że perturbacje gospodarcze zapoczątkowane w 1929 r. mają jakościowo inny, katastrofalny charakter. Sądzić jednak należy, że przekonanie takie krystalizowało się dopiero w ciągu 1930 r.¹²

Na nastroje wsi oddziaływały bezpośrednio momenty innej natury. Związane były one z rozwojem koniunktury rolniczej, w tym także z rozwojem koniunktury w poszczególnych wyspecjalizowanych dziedzinach rolnictwa. Niekorzystnie wpływało na sytuację gospodarczą rolnictwa poczynając od 1926 r. „rozwarcie się nożyc“ między cenami artykułów przemysłowych i rolniczych¹³. Szczególnie niekorzystnie kształtowała się sytuacja wyspecjalizowanej intensywnej gospodarki rolnej, zwłaszcza hodowlanej¹⁴. Ale ów rozwój koniunktury rolnej, aczkolwiek niekorzystny, aż do zimy 1929/30 r. jeszcze nie był katastrofalny i mieścił się w granicach wieloletnich nieregularnych wahań.

¹⁰ Por. K. D. Bracher, *Die Auflösung der Weimarer Republik. Eine Studie zum Problem des Machtverfalls in der Demokratie*, Stuttgart-Düsseldorf 1957 (wyd. II), s. 223.

¹¹ Por. *Deutsche Wirtschaftskunde. Ein Abriss der deutschen Reichsstatistik*, Berlin 1933 (wyd. II), s. 293—295.

¹² Skądinąd skłonne do katastroficznej oceny drogi rozwoju Republiki Weimarskiej czasopismo „konserwatywnej rewolucji“ „Die Tat“ dostrzega w końcu 1929 r. w gospodarce światowej i niemieckiej jedynie kryzys finansowy, krach wyrubowanej spekulacji. Por. F. Fried, *Finanzkrach*, „Die Tat“ t. XII, 1929, nr 9. Organ związków zawodowych „Die Arbeit“ jeszcze w grudniu 1929 r. uważa koniunkturę za pomyślną. Por. „Die Arbeit“ t. VI, 1929, nr 12, s. 804.

¹³ Por. *Deutsche Wirtschaftskunde...*, s. 263.

¹⁴ Tamże i specjalnie dla Szlezwigu-Holsztynu R. Heberle, op. cit., s. 124—129.

Rozważania niniejsze nie zmiierzają oczywiście do wniosku podważającego znaczenie wydarzeń kryzysu gospodarczego lat 1929—1933 dla tempa rozwoju ruchu hitlerowskiego i osiągniętego przez ten ruch zasięgu wpływów. Natomiast służyć mają poddaniu pod dyskusję problemu, jak dalece oddziaływaniu kryzysu towarzyszy oddziaływanie niezależnych od jego wybuchu procesów gospodarczych, społecznych i politycznych w Niemczech, w tym także procesu doskonalenia się metod działalności organizacyjnej i progagandowej NSDAP¹⁵.

„Mieszczkańskie“ partie tradycyjne i partykularne. Pojęciem tradycyjnych partii „mieszczkańskich“ (w niemieckim rozumieniu tego pojęcia — *bürgerliche Parteien*) obejmują dalej trzy partie działające w całej Rzeszy i pretendujące do ujęcia w swym politycznym programie ogólnoniemieckich, pod względem społecznym, konfesjonalnym i terytorialnym, interesów. Stąd też pomijam czwartą tradycyjną partię „mieszczkańską“ — Centrum wraz z jej bawarskim odpowiednikiem — *Bayerische Volkspartei*. Specyficzny, w praktyce, mimo proklamacji programowych, konfesjonalny katolicki charakter Centrum wpływał na odrębność jego losów aż do 1933 r. Zasięg wpływów Centrum pozostawał w związku z jego konfesjonalnym charakterem niemal stały, uwarunkowany był stopniem religijnego, a więc względnie trwałego zaangażowania jego sympatyków. Uwzględniam natomiast wywodzącą się z tradycji niemieckiego konserwatyizmu *Deutschnationale Volkspartei* (DNVP)¹⁶ oraz wywodzące się z tradycji niemieckiego liberalizmu¹⁷ *Deutsche Volkspartei* (DVP) i *Deutsche Demokratische Partei* (DDP).

¹⁵ Dalszych badań wymagałyby procesy społeczno-gospodarcze zachodzące w republice weimarskiej na długo przed wybuchem kryzysu. W świetle tych procesów dostrzegali politycy liberalni przyczyny zmiany nastrojów politycznych. 14 czerwca 1928 w referacie na posiedzeniu zarządu DDP Stubmann mówił: *Seit der Stabilisierung ist in der Wirtschaft eine Entwicklung eingetreten, die sich in einer Unterminierung des Mittelstandes dokumentiert, vor allem aber in einer fortschreitenden Verdrängung der bisher selbstständigen Existenzen und ihrer Umwandlung in abhängige*. Bundesarchiv Koblenz, Deutsche Demokratische Partei — Deutsche Staatspartei t. XX, Sitzungen des Vorstandes der DDP (Protokolle), s. 200. Podobnie 4 lipca 1930 Dingeldey stwierdził w referacie na posiedzeniu centralnego zarządu DVP: *... täuschen wir uns und täuschen die Führer der Wirtschaft sich doch nicht darüber, dass durch die gesamten Kreise des Bürgertums, dass durch die weitesten Kreise des deutschen Volkes, eine antikapitalistische Welle ganz eindeutiger Prägung geht. Das ist die Folge tiefgreifender soziologischer Veränderungen, und das ist die Folge der gewaltigen Zunahme der abhängigen Existenzen aller Art in unserem Wirtschaftsleben*. Bundesarchiv Koblenz, Deutsche Volkspartei t. XLVI, Sitzungen des Zentralvorstandes der DVP (Sitzungsprotokolle t. II), s. 97.

¹⁶ We wszystkich dalszych ujęciach statystycznych uwzględniam pod nazwą DNVP także wywodzące się z niej rozłamowe grupy *Volkskonservative Vereinigung* i *Christlich-Soziale Volksdienst*, natomiast pomijam rozłamowe grupy o partykularnym charakterze.

¹⁷ Odwołanie się do całego narodu, pod różnymi oczywiście hasłami, znaleźć można w programach wszystkich trzech partii. DNVP: *Die Kraft entnehmen wir unserer Geschichte. Ihre Überlieferungen sollen immer lebendiger werden. Ihre Gestalten sollen unsere Jugend begeistern. Sie gibt uns die Ideale, die der ideallose Staat von heute nicht entbehren kann. Millionen deutschen Männer und Frauen haben sich um unser Banner geschart. Sie kommen aus allen Lagern... Dem nationalen Gedanken gehört die Zukunft*” (Grundsätze 1920); DVP: *Deutsches Wesen besteht von alters in dem Streben nach freier Entfaltung des einzelnen und seiner Eigenart im Rahmen der vom Gemeinsinn beherrschten Volksgesamtheit. Deutsches Wesen zu pflegen und ihm Geltung und Achtung in der Welt zu erringen, ist das Bestreben der Deutschen Volkspartei. Die Deutsche Volkspartei vertritt daher auf der Grundlage nationaler Staatsgesinnung die Vertiefung und Aussöhnung der*

Obok tradycyjnych partii „mieszczańskich“ działały w Niemczech także ugrupowania regionalne, niekiedy również oparte o wieloletnią tradycję oraz tzw. „partie interesów“, odwołujące się do partykularnych interesów określonych grup społecznych, głównie drobnomieszczańskich i chłopskich. Partykularny, lokalnie lub społecznie, charakter tych ugrupowań odbija już w nazwach, np.: Reichspartei des deutschen Mittelstandes (Wirtschaftspartei), Christlich-Nationale Bauern- und Landvolkpartei, Bayerischer Bauern- und Mittelstandbund, Württembergischer Bauern- und Weingärtnerbund, Deutsch-Hannoversche Partei, Sächsisches Landvolk.

Brak tradycji nie był cechą charakterystyczną tej grupy partii, bowiem np. Bayerischer Bauernbund powstał już w 1893 r., a jeszcze dłuższą tradycją mogła się wykazać Deutsch-Hannoversche Partei. Nie można też jako cechy charakterystycznej przyjąć szczyplejszego niż dla partii tradycyjnych zasięgu wpływów, bowiem najsilniejsze z ugrupowań drugiej grupy, Wirtschaftspartei, działała na terenie całej Rzeszy, w wyborach 1928 r. skupiła tyleż niemal głosów co DDP. Charakterystyczny był natomiast partykularny, ograniczony zasięg aspiracji politycznych, przeciwstawianie partykularnych interesów określonych grup społecznych lub regionalnych interesom ogólnym, w istocie rzeczy opozycja wobec polityki państwowej jako takiej, niezależnie od jej kierunku. Owa postawa nie tyle negacji, ile abnegacji wobec państwa tym bardziej wyznaczać musiała odrębność wobec partii tradycyjnych, iż wszystkie one, włącznie z programowo opozycyjną wobec Republiki Weimarskiej DNVP, brały udział, przynajmniej przejściowo, w koalicjach rządowych lat 1924—1928. Ta postawa abnegacji wobec ogólnych interesów społeczeństwa i państwa doprowadzi wybitnego znawcę historii niemieckich partii politycznych do tezy, iż ugrupowania partykularne nie miały podstawowej cechy partii politycznych¹⁸.

Tak więc wśród partii „mieszczańskich“ rozróżnić można trzy grupy: partie tradycyjne, partie partykularne i pravicę ekstremistyczną¹⁹. Za-

liberalen und sozialen Gedanken. Sie ruft alle geistigen und sittlichen Kräfte des deutschen Volkes auf zur Mitarbeit an einer inneren Erneuerung von Volksleben und Staat auf Grund voller Gleichberechtigung, ernster Pflichterfüllung und echter Liebe zum Vaterlande (Grundsätze X 1919); DDP: *In der höchsten Not unseres Vaterlandes ist die Deutsche Demokratische Partei geboren. Sie will das ganze Volk vorwärts und aufwärts führen in stetiger Entwicklung. Freiheit und Recht sind ihre Wegemarken. Das ganze Volk! — ohne Unterschiede von Klasse, Beruf und Religion; innere Einheit tut uns vor allem not und der einzige Weg zu ihr ist die Demokratie* (Programm XII 1919). W. Mommsen, *Deutsche Parteiprogramme. Deutsches Handbuch der Politik* t. I, München 1960, s. 534, 519—520, 508—509.

¹⁸ Por. L. Bergsträsser, *Geschichte der politischen Parteien in Deutschland. Handbuch der Politik* t. II, München 1960, (wyd. X), s. 13. Oczywiście postawa owych partii różniła się istotnie od postawy robotniczych partii socjalistycznych, co uwzględniła także Bergsträsser pisząc: *Mann kann dies so ausdrücken, dass eine politische Partei ihr Machtstreben aus Gemeinwohl zu legitimieren suchen müsse.*

¹⁹ Jak dalece sama NSDAP zdawała sobie sprawę ze swego „mieszczańskiego“ charakteru świadczy ocena W. Fricka: *Es ist auch eine Illusion, wenn man glaubt, durch eingehendere programmatische Festlegung unserer Stellungnahme zu Kapital und Arbeit, insbesondere zur Beteiligung des Arbeiters am Gewinn und am Besitz des Betriebsunternehmens und an der Verantwortung für dessen Führung größeren Einfluss als bis jetzt auf die Arbeiter der Faust erringen zu können... Die grosse Masse der Arbeiter werden wir zweifellos erst gewinnen wenn wir im Besitze der Macht sind. Reichstag, Mitteilungsblatt der Nationalsozialisten in den Parlamenten und gemeindlichen Vertretungskörpern* t. II, 1928—1929, s. 1—4.

się ich oddziaływania ulegał w latach Republiki Weimarskiej istotnym przesunięciom.

Tak więc o ile w okresie od 4 maja do 7 grudnia 1924 nastąpiło wzmocnienie partii tradycyjnych, w następnym okresie do 20 maja 1928 partie te zostały poważnie osłabione, przede wszystkim na rzecz partii partykularnych. Zresztą w tym samym czasie partie „mieszczańskie“ w całym swym zespole poniosły straty na rzecz partii socjalistycznych (SPD i KPD). W grudniu 1924 r. otrzymały 47,7% głosów, w maju 1928 r. 44,4% głosów.

Tabela 9

Niekonfesyjonalne partie „mieszczańskie“ w wyborach do Reichstagu

Data wyborów	Z głosów oddanych na niekonfesyjonalne partie „mieszczańskie“ otrzymały w odsetkach partie		
	tradycyjne	partykularne	prawicy ekstremistycznej
19.I.1919	95,1	4,9	—
6.VI.1920	95,2	4,8	—
4.V.1924	69,3	17,4	13,3
7.XII.1924	77,5	16,2	6,3
20.V.1928	64,2	27,8	8,0
14.IX.1930	39,5	22,4	38,4

Tabela 10

Partie „mieszczańskie“ w wyborach krajowych 1925—1928

Kraj	Data wyborów	Z głosów oddanych na niekonfesyjonalne partie „mieszczańskie“ przypadło w odsetkach partiom								
		tradycjonalnym			partykularnym			prawicy ekstremistycznej		
		7.XII. 1924	w wyb. krajowych	20.V. 1928	7.XII. 1924	w wyb. krajowych	20.V. 1928	7.XII. 1924	w wyb. krajowych	20.V. 1928
Lippe	18.I.1925	92,3	80,0*	21,1	2,0	18,7	23,6	5,7	1,3	4,3
Oldenburg	24.V.1925	89,1	94,7	52,5	3,3	0,4	27,2	7,6	4,9	20,3
Badenia	25.X.1925	87,8	83,8	68,0	6,1	12,9	22,9	6,1	3,3	9,1
Meklemburgia-Schwerin	6.VI.1926	72,0	63,7	50,6	5,0	18,8	36,8	23,0	17,5	12,6
Saksonia	22.V.1927		60,0			25,6			13,8	
Turyngia	31.X.1926	82,4	65,5	53,8	12,8	31,2	40,2	4,8	3,3	6,0
Meklemburgia-Strelitz	30.I.1927	55,7	68,3**	40,3	35,5	23,2	51,0	8,8	8,5	8,7
Hamburg	3.VII.1927	78,6	59,1	61,0	3,5	32,2	26,7	17,9	8,7	12,3
Brunszwik	29.I.1928		52,6			40,5			6,9	
	9.X.1927	91,9	84,1	86,1	3,6	12,4	7,4	4,5	3,5	6,5
	18.II.1928		86,7			8,4			4,9	
	27.XI.1927	86,7	59,7	65,8	5,9	32,5	18,0	7,4	7,8	16,2

* Wraz z Centrum.

** Wraz z Centrum i niektórymi drobnymi ugrupowaniami partykularnymi.

Jak przedstawiał się w świetle wyników wyborów krajowych rozwój sytuacji między 7 grudnia 1924 do 20 maja 1928 (por. tab. 10)²⁰?

Wyraźna linia rozwojowa w kierunku rozkładu tradycyjnych partii „mieszczańskich“ uległa zakłóceniu tylko od drugiej połowy 1927 r. począwszy. Jak dalece jednak istotnie występuje tu zakłócenie, wydaje się dyskusyjne. Niewątpliwie bowiem kampania wyborcza do Reichstagu sprzyjała bardziej partiom o wyraźnie zarysowanym ogólnym programie politycznym, niż kampanie wyborcze do parlamentów regionalnych, w których interesy partykularne grały większą rolę.

Jeśliby jednak rzeczywiście w latach 1927—1928 nastąpiło zahamowanie procesu rozkładu tradycyjnych partii „mieszczańskich“, to w 1929 r. proces rozkładu wystąpił znów z gwałtowną siłą²¹.

Tabela 11

Partie „mieszczańskie“ w wyborach krajowych 1929 r.

Kraj	Data wyborów	Z głosów oddanych na niekonfesjonalne partie „mieszczańskie“ przypadło w odsetkach partiom								
		tradycjonalnym			partykularnym			prawicy ekstremistycznej		
		20.V. 1928	w wyb. krajowych	14.IX. 1930	20.V. 1928	w wyb. krajowych	14.IX. 1930	20.V. 1928	w wyb. krajowych	14.IX. 1930
Lippe	6.I.	72,1	57,4	48,0	23,6	36,3	13,3	4,3	6,3	38,7
Saksonia	12.V.	53,8	49,4	36,5	40,2	41,0	27,4	6,0	9,6	36,1
Badenia	10.X.	68,0	59,4	41,8	22,9	23,5	13,1	9,1	18,7	45,1
Turyngia	8.XII.	40,3	29,0	26,0	51,0	50,2	34,9	8,7	20,8	39,1

W wyborach do Reichstagu 14 września 1930 zarówno partie partykularne jak i partie tradycyjne poniosły ogromne straty w porównaniu z wynikami wyborów 20 maja 1928 (por. tabela 9). W poszczególnych krajach, jak wynika z tabeli 11, sytuacja przedstawiała się odmiennie. Ale najistotniejsze jest stwierdzenie, iż w 1929 r. miał miejsce szybko postępujący rozkład partii tradycyjnych, częściowo na rzecz NSDAP, ale częściowo i niekiedy jeszcze w znacznych rozmiarach na rzecz partii partykularnych. Rozkład tradycyjnych partii mieszczańskich stanowił przy tym kontynuację procesu z lat 1925—1928 i wyprzedzał oddziaływanie kryzysu gospodarczego.

²⁰ Por. *Die deutschen Wahlen ...*; dla Hamburga 9 października 1927 (por. W. Jochmann, op. cit., tabela-załącznik).

²¹ Por. *Die deutschen Wahlen ...* Ze względu na bloki wyborcze zawarte między partiami różnych grup nie uwzględniam wyborów w Meklemburgii-Schwerin i w Lubece. Pod prawicą ekstremistyczną w 1929 r. rozumiem jedynie NSDAP (prawdopodobnie jednak Völkische nie występowali już odrębnie). Ze względu na brak pełniejszych danych nie analizuję tu wyników wyborów do Landtagów prowincjonalnych w Prusach i wyborów gminnych w listopadzie—grudniu 1929 r. Wedle oceny DDP wybory przyniosły sukcesy NSDAP i Wirtschaftspartei. Por. Bundesarchiv Koblenz, Deutsche Demokratische Partei — Deutsche Staatspartei t. XXI, Sitzungen des Vorstandes der DDP (Protokolle), s. 120 nn.; t. XXIV, Sitzungen des Organisationsausschusses der DDP (Protokolle), s. 149.

Jak jednak przedstawiała się w latach 1925—1929 sytuacja każdej z trzech partii tradycyjnych. Czy we wszystkich występowały przejawy rozkładu i czy tempo i zakres tego rozkładu różniły się w poszczególnych wypadkach?

Tabela 12

Partie tradycyjne w wyborach do Reichstagu 1924—1928

Data wyborów	Z głosów oddanych na niekonfesyjonalne partie „mieszczańskie” otrzymały w odsetkach		
	DNVP*	DVP	DDP**
7.XII.1924	43,1	21,2	13,2
20.V.1928	33,0	20,0	11,2
14.IX.1930	21,6	9,9	8,0***

* Por. przypis 16. Niewątpliwie jednak Christlich-Soziale Volksdienst, która usiłowała wśród wyborców ewangelickich odgrywać rolę podobną jak Zentrum wśród wyborców katolickich, skupiła nie tylko część dawnych sympatyków DNVP, lecz także DVP. Wpłynęło to musiało na dodatkowe osłabienie DVP w 1930 r.

** Przekształcenie w 1930 r. w Deutsche Staatspartei i połączenie, zresztą na krótki czas, z Jung-deutscher Orden doprowadziło jednak zapewne do udzielenia tej partii poparcia także przez nieznaną część byłych wyborców DNVP i DVP.

*** W istocie rzeczy nieco korzystniej dla DVP, nieco niekorzystniej dla Deutsche Staatspartei (przekształcona DDP). Dla Deutsche Staatspartei doliczone zostały bowiem wszystkie głosy, jakie padły na wspólną listę w 31 i 32 okręgu wyborców (Württemberg i Baden).

Tabela 13

Partie tradycyjne w wyborach krajowych 1929

Kraj	Data wyborów	Z głosów oddanych na niekonfesyjonalne partie „mieszczańskie” otrzymały w odsetkach											
		DNVP*				DVP				DDP**			
		7.XII. 1924	20.V. 1928	1929	14.IX. 1930	7.XII. 1924	20.V. 1928	1929	14.IX. 1930	7.XII. 1924	20.V. 1928	1929	14.IX. 1930
Lippe	6.I.	46,4	31,3	22,7	27,1	32,3	31,3	23,9	12,5	13,6	9,5	10,8	8,3
Saksonia	12.V.	39,2	19,1	15,5	15,5	29,4	23,7	25,7	12,6	13,8	11,0	8,3	8,4
Badenia	10.X.	27,9	22,3	20,1	19,0	30,7	26,2	21,4	x***	29,2	19,4	17,9	x***
Turyngia	8.XII.	17,3	10,8	7,4	10,1	28,0	21,9	16,2	10,2	10,4	7,5	5,4	5,7

* Por. przypis * do tabeli 12.

** Por. przypis ** do tabeli 12.

*** Blok DVP — Deutsche Staatspartei (DDP) — 22,7.

Jeżeli względną siłę każdej z trzech partii tradycyjnych w całym zespole partii „mieszczańskich” 7 grudnia 1924 przyjąć za 100, otrzymamy dla Rzeszy następujące szeregi:

1928: DNVP — 77, DVP — 94, DDP — 85.

1930: DNVP — 50, DVP — 47, Deutsche Staatspartei (DDP) — 61²².

²² Por. przypisy do tab. 12.

Jeżeli jednak przyjąć stan 20 maja 1928 r. za 100 otrzymamy dla Rzeszy następujący szereg:

1930: DNVP — 65, DVP — 50, Deutsche Staatspartei (DDP) — 71²³.

Dla czterech krajów, w których w 1929 r. odbyły się wybory, otrzymamy szeregi następujące, przyjmując stan z 7 grudnia 1924 za 100:

Lippe 1928: DNVP — 67, DVP — 97, DDP — 70.

1929: DNVP — 49, DVP — 74, DDP — 79.

1930: DNVP — 58, DVP — 39, Deutsche Staatspartei (DDP) — 61^{23a}.

Saksonia 1928: DNVP — 49, DVP — 81, DDP — 80.

1929: DNVP — 40, DVP — 87, DDP — 60.

1930: DNVP — 40, DVP — 43, Deutsche Staatspartei (DDP) — 61²⁴.

Badenia 1928: DNVP — 80, DVP — 95, DDP — 66.

1929: DNVP — 72²⁵, DVP — 70, DDP — 61.

1930: DNVP — 68²⁶, DVP — x, Deutsche Staatspartei (DDP) — x²⁷.

Turyngia 1928: DNVP — 62, DVP — 78, DDP — 72.

1929: DNVP — 43, DVP — 58, DDP — 52.

1930: DNVP — 58, DVP — 36, Deutsche Staatspartei (DDP) — 55²⁸.

Jeżeli natomiast przyjąć za 100 stan z 20 maja 1928, otrzymamy następujące szeregi:

Lippe 1929: DNVP — 73, DVP — 76, DDP — 114.

1930: DNVP — 87, DVP — 40, Deutsche Staatspartei (DDP) — 61²⁹.

Saksonia 1929: DNVP — 81, DVP — 102, DDP — 75.

1930: DNVP — 81, DVP — 53, Deutsche Staatspartei (DDP) — 76³⁰.

Badenia 1929: DNVP — 90³¹, DVP — 82, DDP — 66.

1930: DNVP — 85³², DVP — x, Deutsche Staatspartei (DDP) — x³³.

Turyngia 1929: DNVP — 69, DVP — 74, DDP — 72.

1930: DNVP — 94, DVP — 47, Deutsche Staatspartei (DDP) — 76³⁴.

Przemiany, jakie nastąpiły w życiu partii politycznych, pojawienie się jako secesji z DNVP Christlich-Soziale Volksdienst i przekształcenie DDP w Deutsche Staatspartei utrudniają oczywiście analizę, jeżeli ty-

²³ Por. przypisy do tab. 12.

^{23a} Por. przypisy do tab. 12.

²⁴ Por. przypisy do tab. 12.

²⁵ W Badenii już w wyborach krajowych 1929 r. wystąpiła Christlich-Soziale Volksdienst. Por. przypisy 12 i 20.

²⁶ Por. przypisy do tab. 12.

²⁷ Przyjmując stan razem DVP i DDP z 7 grudnia 1924 za 100 — 36, przyjmując stan 20 maja 1928 za 100 — 50.

²⁸ Por. przypisy do tab. 12.

²⁹ Por. przypisy do tab. 12.

³⁰ Por. przypisy do tab. 12.

³¹ Por. przypis 25.

³² Por. przypisy do tab. 12.

³³ Por. przypis 27.

³⁴ Por. przypisy do tab. 12.

czyć ma ona stopnia wierności zwolenników określonej partii nie dla niej samej tylko, ale dla pewnego typu organizacji partyjnej, odmiennego zarówno od NSDAP, jak i partii partykularnych. Niemniej niewątpliwe jest, że do 1928 r. oznaki rozkładu przejawiały się najsilniej w DNVP. Jednakże przy szybkim rozkładzie w DNVP w 1929 r. uległo wzmoczeniu także tempo powolnego do 1928 r. rozkładu partii liberalnych.

Pozorne przewyciężenie przez DNVP kryzysu między wyborami krajowymi 1929 r. i wyborami do Reichstagu w 1930 r. wynika, jak się wydaje, przede wszystkim z pojawienia się Christlich-Soziale Volksdienst. Występuje to wyraźnie w Badenii, gdzie już w 1929 r. Christlich-Soziale Volksdienst brała udział w wyborach krajowych. Przyjmując za 100 względną siłę DNVP w zespole partii „mieszczańskich“ 20 maja 1928, otrzymaliśmy w 1929 r. razem dla DNVP i Christlich-Soziale Volksdienst — 90, w tym DNVP 39 i ChSV 51. W 1930 r. otrzymaliśmy 85, w czym jednak DNVP wraz z nową secesją Volkskonservative Vereinigung (w wyborach Konservative Volkspartei) 34 i ChSV w dalszym ciągu 51. Christlich-Soziale Volksdienst, choć w okresie późniejszym niepomernie słabszej niż katolickie Zentrum, udowodniała jednak zwiększoną odporność partii „mieszczańskiej“ typu konfesjonalnego.

Ale problemy dalszego kryzysu niemieckich partii „mieszczańskich“ w 1930 r., jak i w latach następnych, kryzysu, który dotknął z większą jeszcze siłą niż partie tradycyjne partie partykularne, wymagają odrębnego i dokładnego rozważenia. Tu skupić należałoby się na rozwoju kryzysu partii tradycyjnych do 1929 r. włącznie. Konserwatywna negacja Republiki Weimarskiej przeżyła się, ale rozkład DNVP nie prowadził ku wzmocnieniu partii „mieszczańskich“ republikanów z rozsądku (Vernunftsrepublikaner), tj. DVP, ani też partii republikanów z przekonania, tj. DDP. Przeciwnie, obie te partie również przeżywały kryzys, choć nie tej siły. Opuszczające partie tradycyjne rzesze dawnych zwolenników spotykały się na bazie drobnomieszczańskiej utopijnej ucieczki od polityki, od budzącej niezadowolenie przeszłości i budzącej niezadowolenie teraźniejszości, w ucieczce od monarchii i republiki. Spotykały się w negacji, lecz negacji pasywnej³⁵. Niewielka przed 1928 r., poważna już w 1929 r. część tych uciekinierów przechodziła bowiem do negacji aktywnej. Ale narastanie w 1929 r. owej negacji aktywnej, jeszcze przed narodzeniem się świadomości katastrofy kryzysu, tłumaczy pełniej triumfalny pochód hitleryzmu. Nie tylko do oddziaływania kryzysu daje się sprowadzić rozwój hitleryzmu, tak jak nie tylko do tego oddziaływania daje się sprowadzić rozkład tradycyjnych partii „mieszczańskich“.

Przyczyn trzeba szukać i w powszechniejącym przekonaniu: „To są ci sami ludzie od lewicy do prawicy; czy nazywają się Scheidemann i Wels, czy Dernburg i Koch, albo Bell i Marx, Stresemann i Riesser, albo Hergt i Westarp — to są ci sami ludzie, których znamy z owego czasu przed wojną, kiedy zawiedli w pojmowaniu potrzeb życia narodu niemieckiego, których znamy z lat wojny, kiedy zawiedli w woli przewodzenia i zwycięstwa, których znamy z lat rewolucji, kiedy zawiedli charakterem i jednocześnie możliwościami wykorzystania heroicznego czasu, który mógłby być wielkim dla narodu niemieckiego, gdyby

³⁵ Najsilniejsza z partii partykularnych, Wirtschaftspartei, choć nie proklamowała programu pozytywnego, ale żądała jednak *die allmähliche Abkehr von den entarteten Formen des Parlamentarismus* (Richtlinien 1926). Por. W. Mommsen, op. cit., s. 543.

znalazł wielkich ludzi, ale który był mały i pospolity, bo przewodzący ludzie byli mali i pospolici“.

Pod tymi zdaniami mogły się podpisać jeszcze i pozbawione aspiracji politycznych niewielkie partie partykularne. Pióro hitlerowskiego przywódcy objawiało się dopiero w dalszych zdaniach: *Darum, im Namen der Soldaten des grossen Krieges, im Namen der Kämpfer des Dritten Reiches, im Namen der Geschichte und der Nation: Macht Platz, ihr Alten, eure Zeit ist abgelaufen — die Zukunft steigt herauf, die Zukunft, die in uns sich kündigt*³⁶. I w tym sensie potężne musiało być oddziaływanie kryzysu, który tych, co odrzucali przeszłość i terażniejszość, zmuszał do poszukiwania przyszłości, z potężną siłą popychał w ramiona ruchu „przeszłość objawiającego“.

Ежи Хольцер

GERMANIA 1924—1929. ПОЛИТИЧЕСКАЯ СТАБИЛИЗАЦИЯ ИЛИ ПРОЛОГ ПОЛИТИЧЕСКОГО КРИЗИСА?

В первой части статьи автор анализирует результаты выборов в Рейхстаг в 1924—1929 годы и устанавливает что после поражения правых экстремистских стремлений на рубеже 1923—1924 годов усугубленно в 1924—1927 годы наступил быстрый рост влияния правых экстремистских партий в период 1928—1929, следовательно еще до появления первых признаков хозяйственного кризиса 1929 г. Итак автор предполагает, что стремительный рост влияния НСДАП вызван был не только событиями экономического кризиса 1929—1933 годов, но также иными, независимыми от кризиса экономическими, социальными и политическими процессами а также совершенствованием методов организационной и агитационной деятельности НСДАП.

Во второй части статьи, основываясь также на анализе результатов выборов автор уделяет внимания влиянию традиционных мещанских партий (bürgerliche Parteien: Deutschnationale Volkspartei — DNVP, Deutsche Volkspartei — DVP, Deutsche Demokratische Partei — DDP), партикулярных партий (н.пр. Wirtschaftspartei, Christlich-Nationale Bauern- und Landvolkspartei и др.) а также правых экстремистских парти, устанавливая, что в годы Веймарской республики наступили существенные сдвиги в пределах воздействия этих партий. Отчетливо выступил прежде всего процесс разложения традиционных мещанских партий. быстрый в 1924—1926 годы, заторможенный в некоторой степени в 1927—1928 годы, но бурно поступающий в 1929 г. Эти партии утратили свое влияние сначала в пользу партикулярных партий, позднее главным образом в пользу НСДАП. Этот процесс очень отчетливо определялся уже до экономического кризиса. Итак еще в период хозяйственной стабилизации 1924—1929 годов происходили существенные сдвиги в соотношении политических сил в Германии, что позднее сделало возможным торжество гитлеризма.

³⁶ G. Strasser, *Macht Platz, ihr Alten* (8 maja 1927), [w:] *Kampf um Deutschland*, München 1932, s. 171 nn.

Jerzy Holzer

ALLEMAGNE 1924—1929. STABILISATION OU PROLOGUE DE LA CRISE POLITIQUE?

Dans la première partie de l'article l'auteur analyse les résultats des élections au Reichstag des années 1924—1929 et constate que la défaite des forces d'extrême droite qui eut lieu au tournant de 1923 et 1924 et qui s'accentua ultérieurement de 1924 à 1927, fut suivie par une augmentation rapide de l'influence des partis d'extrême droite dans la période 1928—1929, donc avant les premiers signes de la crise économique de 1929. L'auteur pense, par conséquent, que la montée impétueuse de la NSDAP ne fut pas causée uniquement par la crise économique des années 1929—1933, mais aussi par d'autres processus politiques, sociaux et économiques, indépendants de la crise, ainsi que par le perfectionnement des méthodes de l'organisation et de la propagande de la NSDAP.

Dans la deuxième partie de l'article, en s'appuyant encore une fois sur l'analyse des résultats des élections, l'auteur étudie les sphères d'influence des partis bourgeois traditionnelles (Deutschnationale Volkspartei — DNVP; Deutsche Volkspartei — DVP; Deutsche Demokratische Partei — DDP), des partis régionaux ou-bien représentant des intérêts restreints (par ex. Wirtschaftspartei, Christlich-Nationale Bauern- und Landvolkspartei, etc.) et des partis d'extrême droite. Il constate qu'au temps de la République de Weimar les sphères d'influence de ces partis subirent de profonds changements. Le phénomène majeur, ce fut la désagrégation dans les années 1924—1929 des partis bourgeois traditionnels, quelque peu freinée en 1927—1928, mais désastreuse en 1929. Ce que ces partis perdaient allait d'abord au profit des partis régionaux, en suite surtout au profit de la NSDAP. Ainsi donc, déjà dans cette période de stabilisation économique que furent les années 1924—1929, il se produisit des changements importants dans le système des forces politiques en Allemagne — des changements qui plus tard rendirent possible le triomphe du nazisme.